

Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor:

A szimbólum arcai

A szimbólum fogalmát olyan sokan és olyan sokféleképpen használták már, hogy a különböző tudományok képviselőinek, de gyakran még egyazon terület művelőinek is igen nehéz róla egy nyelven beszélni; mibenlétével kapcsolatban könnyebb kérdéseket mint válaszokat megfogalmazni. Csak néhányat említünk az egyértelműséget szomjazó szemlélet -- „akkor hát mi is az a szimbólum?” -- jegyében felmerülő kérdések közül, amelyeket kissé bővebben az általunk szerkesztett „Jelbeszéd az életünk” című tanulmánykötet bevezetőjében igyekeztünk feltenni. A kérdések egy része szemantikai. Azonos-e a jel és a szimbólum, melyik a tágabb, a másikat tartalmazó kategória, vagy nem tartalmazzák egymást, hanem az emberi gondolkodás egymással szembeállítható két eszközéről van szó? Jogos-e Pierce megkülönböztetése ikon, index és szimbólum között, vagy egy tágabb szimbólumfogalmat érdemes használni, amelyben az ikonok és indexek a szimbólum aletei csupán? A metafora, a metonímia, a szünekdohé a szimbólum alkotóelemei-e, vagy attól megkülönböztethető nyelvi formák? Az allegória a szimbólum alete, vagy ellentéte? Szimbólumnak tekinthetünk-e minden szót vagy minden képet; ha igen, akkor persze fel kell tételeznünk a szimbolizáció több síkját, hiszen nyilvánvaló a szemantikai különbség a közvetlenül egy valóságélemre utaló szavak és képek, és az áttételesen, közvetve utaló szavak és képek között. S itt áttérve a pragmatikai kérdésekre: a szimbólumnak valóságtükröző, értelmező, vagy expresszív funkciója-e a lényege? A szimbólum az általa reprezentált dologhoz tartozik-e, vagy a dologgal szembesülő ember viszi bele a dologhoz való viszonyába? A társadalmi viszonylatokat tükrözi vagy konstituálja? A szimbólumot használó csoportok működésének eredménye vagy regulálója? Ellentétek hozzák-e létre vagy integráló törekvések? Létrejött-e alapvetően individuálpszichológiai aktivitásnak, ilyen aktivitások egymásra hatásának vagy az individuumok fölötti társadalmi tudatformáknak köszönhető? És a kérdések még sorolhatók, én most csak azért említettünk néhány alapkérdést, hogy jelezzük a szimbólum sokféle megközelíthetőségét, e megközelítések egyenrangúságát és azt a meggyőződésünket, hogy a szimbólumfogalom hatékony használata a különböző megközelítések szintetizálását feltételezi. Mindenesetre szimbólumelmélet nem építhető fel az ehhez hasonló kérdések megválaszolására nélkül.

A szimbólummal kapcsolatos nehézségeket fokozza, hogy a különböző iskolák és tudományterületek nem csak különbözőképpen értelmezik ugyanazt a fogalmat (az ebből adódó nehézségeket az egyes definíciók szembesítésével és rendszerbe foglalásával semlegesíteni lehet); hanem amikor nagyjából ugyanazt értik a „szimbólum” fogalmán, akkor is – eltérő premisszáikból következően – másként illesztik be egy-egy metarendszerbe, s a diskurzus különbségei az elvileg közös jelentéseket is széthasonítják egymástól. Ha még egyetlen tudományterületen belül is a különféle iskolák—mint amilyen például a pszichoanalízis freudi és jungi iskolája – a szimbolizációt egymástól olyannyira eltérő rendszerekbe építik, (hiszen nem csak a közvetített tartalmak, hanem a szimbólum szerkezete és működési mechanizmusai szempontjából is egészen másról van szó, ha a szimbolizáció filogenetikus mint ha ontogenetikus folyamatokat közvetít), akkor az egészen más célú tudományterületek között még reménytelenebbnek tűnik az összhang. Persze, mindez csak akkor van így, ha az egyes területek és iskolák a maguk nézőpontját preferálva tagadják a többi egyidejű érvényességét, és saját premisszáikat—a szimbólum funkcionalista, strukturalista, marxista, kognitivist, interpretatív (a használók olvasataira koncentráló), stb. értelmezését—kérik egymástól számon; jóllehet a szimbólumnak egyik lényegi tulajdonsága,

-- ezért is lehet oly sokféleképpen felhasználni—hogyan egyszerre tartalmazza valamennyi lehetséges olvasatot.

A szimbólum a kulturális antropológiában nagyon régóta kulcsfogalom. George Herbert Mead szerint az ember megkülönböztető sajátossága szimbólumalkotó képessége, Leslie White megfogalmazásában egyenesen a szimbólumhasználat tette az embert emberré, Edward Sahlins a szimbólumok termelésének folyamatát tekinti a társadalom legfontosabb belső rendszerének, s úgy véli, a gazdaság vagy a politika elemzését is a szimbólumtermelés elemzésének kell alávetni. Robert Redfield úgy fogalmaz, hogy nem létezhet hétköznapi valóság szimbolikus kódok nélkül. Számos szerző hangsúlyozza, hogy a szimbólumok azért tekinthetők a társadalom és kultúraelemzés alapjának, mert az, hogy milyen szimbólumokat használunk, meghatározza, hogy miképpen látjuk a világot. Roy D'Andrade

tudománytörténeti összefoglalásában¹ a szimbólumok szerepét ily módon középpontba helyező felfogásból (és a szimbolikus rendszereket a használók értelmezési szempontjainak figyelembevételével elemző Lévi-Strauss-féle strukturalizmus hibáinak felismeréséből és tagadásából) vezeti le a szimbolikus antropológiai iskola létrejöttét, illetve azt az episztemológiai relativizmust, amelyet a szimbolikus vagy interpretatív iskola egyik szemléleti lényegének tart. Ha egy kultúra alapegységeit szimbólumai alkotják, s másfelől, mint Geertz, Turner vagy David Schneider definiálják: minden kulturális gyakorlat egy szimbolikus rendszer része, (és ha Schütz szavaival: a fogalmak megszabják számunkra a világ tapasztalásának formáját), akkor az egyes kultúrák szükségképpen különböző gondolkodási modelljei eltérő szimbólumhasználatot és igen különböző szimbólumértelmezéseket implicálnak. Ebből pedig az következik, -- amit a hermeneutikának a szimbolikus antropológiával párhuzamos előtérbe kerülése is aláhúz -- hogy *csak* jelentések és olvasatok vannak. (Mint az iskola egyik magyarországi propagátora, Niedermüller Péter írja 1993-as, *Replika*-beli vitacikkében: a szimbólumoknak nincs „eredeti” jelentése, csak jelentései, amelyek összefüggésben vannak azzal a valóság-összefüggéssel, amelyre utalnak, de szótárszerűen egyetlen valóság-összefüggéssel sem azonosíthatók; vagyis – Geertz szavaival—a szimbólumokat nem megfejtetni kell, hanem interpretálni. Megkülönböztetve – Turnerrel – a szövegmagyarázati – a résztvevők által adott – jelentést, a működési – vagyis a gyakorlati szituációban kibontakozó—jelentést és a helyzeti, a többi szimbólumhoz való viszonyból származó jelentéseket). Egyébként már Morris szemiotikájának szimbólumfogalma is ekvivalens – de legalábbis kompatibilis – ezzel, a szimbólumot jelentéseiből levezető, relativista megközelítéssel: Morrisnál a szimbólum egyik fő sajátossága más jelképpel szemben, hogy befogadója hozza létre. Michael Herzfeld nem a befogadó, hanem a kontextus vonatkozásában hangsúlyozza a relativizmust: nála a szimbólumok nem rögzített jelentéseknek felelnek meg, hanem a kontextus függvényében értelmezhető analógiáknak. Jürgen Habermas A kommunikatív cselekvés elméletében az interpretatív antropológiához nagyon hasonló eredményre jut: egy szimbolikus megnyilvánulás megértése mindenekelőtt a megértés folyamatában való részvételt követeli meg, és ezért a jelentések csak belülről tárhatók fel.

A szimbolikus vagy interpretatív antropológia és általában a nyolcvanas-kilencvenes évek szimbólumokról való gondolkodása a szimbólumokra elsősorban egyfelől a kultúrák kifejeződésének, másfelől a kultúrák megismerésének eszközeként tekint, s ebből adódik állandó dilemmája az interpretációk hitelessége, a külső és belső megértés kettőssége körül. Ha azonban nem a kultúrát, hanem magát a szimbólumot helyezzük figyelmünk fókuszába, a hangsúlyok áttolódnak. Ebből a nézőpontból a különböző olvasatok közös nevezője

¹D'Andrade (1995)

emelkedik ki; a szimbólum, az az egyszerre fogalomként, képzetként és az ezt övező asszociációs mezőként leírható képződmény, amelynek lényege poliszémikus (vagy a többek között d'Andrade által használt kifejezéssel: plurivokális) természetű, s az, ami az interpretativisták számára relativizmusként jelentkezik, az ebben az összefüggésben a szimbólum nyitott, új s új jelentéssel felruházható jellegeként írható le. Paul Ricoeur megfogalmazásában² a szimbólum „olyan jeleket feltételez, amelyeknek már van elsődleges, szözszerinti, kézzel fogható értelmük, s amelyek ezen értelem által egy másik értelemre utalnak. Tehát szándékosan olyan kettős vagy több értelmű kifejezésekre tartom fent a szimbólum fogalmát,” – írja —,„melyek szemantikai textúrája korrelatív a második vagy a többszörös értelem kifejezésére irányuló interpretációs tevékenységgel”. Bennünket éppen ez a (poliszémikus) textúra érdekel.

A szimbolizáció sajátosságai közé tartozik az is, hogy embercsoportok összekötője. Geertz értelmezésében³ a kultúra a „szimbólumokban megtestesülő jelentések történetileg közvetített mintáit jelöli, a szimbolikus formákban kifejezett örökölt koncepciók azon rendszerét, amelynek segítségével az emberek kommunikálnak egymással, állandósítják és fejlesztik az étellel kapcsolatos tudásukat és attitűdjeiket”. Buda Bélánál a szimbólum sajátos közösségi utalás; a jó szimbólum konszenzuális természetű; a dekódolás képessége a (közösségi) szocializáció folyamatában alakul ki; s másfelől minden közösségi változás szimbólumon keresztül történik. Abner Cohen azt emeli ki, hogy a szubjektív (is) a szimbólummá váláson keresztül lesz *mások által is* elfogadhatóvá. A szimbólum tehát kulcsszerepet játszik egyén és csoport, egyén és társadalom összekapcsolásában, s ha az identitás -- mint Pataki Ferenc írja,⁴-- „a személyiségnek nevezett konstrukció és a társadalmi struktúra közé elhelyezhető közvetítő kategória, mely az egyén-társadalom viszonyt reflexív módon és szimbolikus formákban építi fel,” akkor a szimbólum az identitások szempontjából is olyan kulcskategória, amely alkalmas ezen identitások szerkezetének leképezésére.

A szimbólum tehát valóságtükröző⁵ és értelmező, a valóság elemeit viszonyba (például az ellentét viszonyába) helyező és a megítélő értékeit, érdekeit, érzelmeit kifejező⁶; és a cselekvő cselekvéseit reguláló és a különböző embereket, embercsoportokat és cselekvéseiket integráló és rendszerképző⁷; mint Geertz írja (a vallási szimbólumokról): „magukba sűrítik, ami tudható a világról, a világból eredő érdekeket és azt, hogy hogyan kell a benne élőknek cselekedni⁸. Sűrítő, tömörítő természetüket sokan hangsúlyozzák: e tömörítés azáltal jellemzi a szimbólumokat, hogy azok *világszerűek*, vagyis a világ és a szemlélő, a cselekvés és a cselekvő, az egyén és a csoport viszonyrendszere abban az egymásravonatkoztatásban és érzékleti konkrétságban jelenik meg egy-egy szimbólumban, ahogy a valóságban is. Éppen ezért is kell a szimbólumot megkülönböztetni a fogalomtól, amely viszont mindig célirányosan elvonatkoztat, absztrahál.

²Ricoeur (1987), p. 189.

³ Geertz (1994), p. 65.

⁴ Pataki (1982).

⁵ Persze e tükrözést sem a tükörkép módján érteve, hiszen mint Mary Douglas hangsúlyozza az emberek nem keverik össze a szimbolikus és a szimbolizálttal, csak összekapcsolják őket. (Douglas, 2003, p. 160)

⁶ Geertz a szubjektív viszony kifejezését a szimbólum nagyon lényegi mozzanatának tekinti; azt írja, hogy szimbólum lehet bármilyen tárgy, cselekedet, esemény, minőség, kapcsolat, ha azok valamiféle koncepció hordozói; a szimbólumok fogalmak, absztrakciók, eszmék, attitűdök, ítéletek, vágyak, hitek konkrét megtestesülései. (Geertz, 1994, p. 67).

⁷ Turner többek között azt emeli ki, hogy a szimbólum egyesíti a természeti és a társadalmi rendet, s az energiákat, érzelmeket megfosztja antiszociális mozzanattól (Turner, 2002, pp. 67-68)

⁸ Geertz (1994) p. 6.

A szimbolizációnak az emberi társadalomban játszott szerepe éppen a fogalommal való szembeállításból érthető. A fogalmak eredetileg szimbólumok, tartalmazzák objektum és szubjektum, rész és egész minden egymásvonatkozását, de a célirányos emberi tevékenység kialakulásával szükségessé válik a mozzanatok egymástól való elválasztása, és ez hozza létre a fogalmi gondolkodást, amelyben nagyon fontos, hogy amiről szó van, önmagával azonos lehessen. $A = A$, mint – a fogalmi gondolkodás absztrakt modelljévé váló -- matematikában. De a mozgások életteli világában ettől még egyszerre igaz minden létezőre, hogy azonos is önmagával, meg nem is ($A = A$ és ugyanakkor A nem is $= A$). Ezért a fogalmi gondolkodás egyoldalúságainak korrigálására mindvégig szükség van egy másfajta gondolkodásra is, amelyben a fogalmiság által szétválasztott elemek újra viszonyba léphetnek egymással. És éppen erre való a szimbolizáció processzusa⁹. Amikor Lévi Strauss azt mondja: "Megérteni annyi, mint egy valóságtípust a másikra visszavezetni", a társadalomtudományi gondolkodás egyik legfontosabb alapelveinek egyik lehetséges megfogalmazását adva a szimbolizáció lényegéről is beszél: a jelenségeket összekapcsoló szimbolizáció állandóan tudatosítja azt, hogy a különböző valóságtípusok egyszerre vannak jelen a valóságban, és kölcsönösen meghatározzák egymást; a társadalomtudományok csak úgy tudnak érvényes megállapításokat tenni az emberek világáról, ha az azt alkotó rendszereket (például természet, gazdaság, társadalmi struktúra, kultúra, eszmék-hitek rendszere, stb. -- amelyek nem csupán egyetlen rendszer alárendelt alkotórészei, hanem valóban valóságtípusok, ugyanazt a valóságot más-más szempontból szervező rendszerek) egymásra vonatkoztatják. A szimbólum ezért a társadalomtudományok olyan alapelemének tekintendő, mint ahogy a szám alapeleme

⁹ A társadalmi lét tele van olyan igazságokkal, amelyekre az $A=A$ és A nem $= A$ egyidejű érvényessége a jellemző. (Ezért nem lehet sosem az $A=A$ alapján teljesen matematizálni). Objektívációkkal, amelyek *ugyanakkor* létrejöttük folyamatai is. Csoporttagokkal, akik szemben állnak csoportjukkal. "Megszüntette megőrzéssel" és a "mennyeség minőségbe-átcsapásával". A szimbólumok viszont a nyelv és a szemlélet azon alapformái, amelyek éppen ebben az ellentmondásosságában, vagy ha úgy tetszik, dialektikájában ragadják meg a létet. (A szimbólumok, szemben a matematika jelrendszerével, olyan nyelvet képeznek, amelyben az $A=A$ és *ugyanakkor* A nem $= A$ egyidejű állítása az alapegység). Az emberi nyelv első foka ilyen szimbólumok keletkezése. Jelzéseké, amelyek egyszerre fejeznek ki állapotokat, érzéseket, szándékokat, tapasztalatokat, történéseket és azok eredményét. A (különböző viszonylatokat is kifejező) nomenverbumok keletkezése megelőzi a jelzőkét, a nomenekét, és a verbumokét. A nyelv későbbi fokán jön csak létre az az analitikus, mondatépítő (és az $A=A$ -t alapállítássá emelő) jelleg, amely azután a formállogika (és a matematika) alapjává válik. Létrejön az is, hiszen az eszközkészítő ember szempontjából nélkülözhetetlen az eszközlétrehozás lépcsőfokai szerint felbontott oksági gondolkodás. Az is szükségszerű, hogy az ember társadalmát is eszközöként alakítsa, így a társadalom mindenkor értelmezése során sem nélkülözhető a formállogikai-oksági, mondatnyelvi leírás használata, esetenként a matematikai összefüggések használata sem. A társadalom azonban lényegét tekintve nem tárgyi jellegű létező, hanem szerves rendszer, s mint ilyen, csak az ősbibb szimbolikus észlelés és kezelésmód számára megragadható a maga egészében, *a maga természete szerint*. A politikus, vagy a gazdasági szakember bizonyos szempontból, bizonyos célokat követve, tehát "megmunkáló" szándékkal közelít hozzá, s ebből a szempontból felértékelődnek a mérhető, egyértelműen leírható, s ezáltal változtatható folyamatok. Az antropológus számára azonban, aki a társadalmat, mint eleven kultúrát, mint "lényt" közelíti meg, a szimbólumok "ablakai" kínálják a legjobb megismerési lehetőséget. Amikor Lévi Strauss az érzések mozgósítására biztatja a kutatót, amikor Geertz a sűrű leírást szorgalmazza, voltaképpen arra buzdítanak, hogy *kiindulásunk* a minderre lehetőséget adó szimbólumok felől történjék, (ahonnan persze utunk aztán tovább vezethet az oksági-tudományos gondolkodás felé).

az egy-egy valóságtípuson belül maradó, és a mérhető, önazonos egységekre építeni igyekvő természettudományi elemzésnek¹⁰.

Mi magunk szimbólumelemzéseink során többféle módon közelítettünk a szimbólumokhoz; hol a bennük megragadható társadalom-tükröző természetre, hol társadalmi folyamatokat konstituáló szerepükre, hol a különböző olvasatok elkülönítésére, hol a szimbolikus jelek strukturális rendszerére koncentrálnak, de többnyire arra törekedvén, hogy minél többet használjunk a lehetséges megközelítésmódok közül.

Természetesen a szakirodalomban rendre felbukkan a szimbólum olyan értelmezése, amely kötött tartalmakat rendel az egyes szimbólumokhoz: ezen alapulnak a szimbólumszótárak, és ezért létezik olyan szimbólumfelfogás is, amely csak olyan szimbólumokat tekint szimbólumnak, amelyek a szótár egyértelműségével, többé-kevésbé állandósult, rögzült tartalommal kapcsolódnak az adott szimbolikus tartalom képzetköréhez. E

¹⁰ Az egyes szimbólumokban a társadalom viszonyainak sokasága sűrűsödve, minden egyes szimbólumot egy olyan ablaknak foghatunk fel, amely a társadalom-egész gömbhéján nyílik, s bár a gömb belseje a maga végtelen összetettségében *teljesen* sosem lesz leírható, minden egyes ablak (meghatározott nézőszögű) rálátást nyújt erre a végtelenségre, minden szimbólum rálátást nyújt a társadalom-egészre. Ugyanabból a szimbólumból az elemekre bontás, vagyis az elemzés segítségével az adott kultúra egészére, egyes rétegeire, státusz-viszonyaira, helyzet-kínálatára, identitás-modelljeire, konfliktusaira és konfliktuskezelés-módjaira, tér-, idő-, társadalom- és történelemképére stb. vonatkozó információk sokasága nyerhető. Ezért mondhatjuk, hogy a szimbólum a társadalom-értelmezés alapegysége. Ami a résztvevő számára a társadalom-átélés eszköze, az a megfigyelő-elemző számára -- éppen e tulajdonsága miatt -- az értelmezés legfontosabb eszközévé válhat.

A "szimbólumfejtés" mindig több lépcsős folyamat. Az első lépés a szimbólum észrevétele; annak észlelése, hogy a világnak ezt vagy azt a jelenségét szimbolikusan (is) lehet értelmezni. Ennek vagy annak a háznak kerítése van: ez nem szimbólum, ez egy tény. Észlelni lehet azonban, hogy ebben a tényben benne van a szimbolikus értelmezés lehetősége. A térviszonyok (lent-fent, kívül-belül, nyitott-zárt, stb.) *viszonyjellegük* folytán eleve emberi-társadalmi viszonyok szimbolizálásának lehetőségét is magukban hordják, s a kerítés-jelenség egyik észlelhető, konkrét eleme (az általa körülzárt térség - udvar, kert, park, stb. - elkerítése, védelme) ily módon szimbolikus olvasatok kiindulópontjává válhat. A szimbolikus jelleg észlelésével megindul a szimbólumfejtés, amelynek, mint az imént utaltunk rá, azonban tovább is kell lépnie -- a szimbólumban rejlő *többi* elem felé. A szimbólum világszerűsége által e példa esetében is sor kerülhet a mögötte álló társadalom, a mögötte álló létezésvilág viszonyainak feltárulására. A kerítés-szimbólumban kifejezést nyer a privát és nyilvános közti határképzés, a tulajdon, a biztonság értéke az adott társadalomban, az adott társadalmi csoportban vagy az adott egyén kultúrájában; kifejezést nyer a szabadság és a szabadság korlátozottsága, a külvilággal való kommunikáció vagy éppen az agresszió igénye, illetve ennek hiánya, a státusz, (a kerítés formájában, stílusában) az ízlés, az életérzés, a kulturális identitás típusa, és gyakran számos egyéni vonás is, egészen az olyan, az adott kultúrában eleven közös (olykor archetipikus) asszociációkig, mint mondjuk (a kerítés-védte kert esetében) az Édenkert szimbolikája. A szimbólumfejtő mindezeket a képzeteket észlelve a kerítés (szimbolikája) mögött, az értelmezési fázisban úgy veszi sorra a kerítés-szimbolika ezen mozzanatait, (melyek sora persze még tovább is folytatható), hogy azokat közben annak tekinti, amik: az adott társadalom, az adott kultúra fontos alkotórészeinek: a konkrét szimbólum ezáltal és ily módon a társadalom-egész fontos viszonyainak megjelenítőjeként, értelmezési kulcsaként lesz a világ megismerésének eszközévé.

szimbólumfelfogáshoz különösen akkor hasznos fordulni, ha a szimbólumok által szimbolizált jelenséghez, jelenségcsoporthoz mint *egységhez* viszonyulunk, hogy azután ennek az egységnek a felépülését, az egyének és csoportok tudatában való leképeződését, gyakorlatában való újrakonstruálását ehhez az egységhez viszonyítva vizsgáljuk. Ha azonban maga a szimbolizációs folyamat foglalkoztat bennünket, akkor nem tekinthetjük kiindulópontnak a szimbólumok kötött, kialakult jelentését¹¹, hanem a szimbólumokat létrejövésükben, az adott pillanatban az adott kultúra minden tagja által másként gyakorolt használatukban kell megfigyelnünk, s a kialakult, relatíve rögzült jelentésekre is úgy kell tekintenünk, mint ennek az állandó szimbolizációs folyamatnak a termékeire. Ennek megfelelően a szimbólum a mi értelmezésünkben egyfelől mindig nyitott rendszer, másfelől ebből a nézőpontból állíthatjuk, hogy minden potenciális szimbólum, és a megfigyelőnek éppen e potencialitás éppen aktuális realizálódásait, a szimbólummá válás lépéseit és a szimbólumhasználat változatait érdemes rögzítenie. A szimbólum kötött és nyitott értelmezése véleményünk szerint kitűnően megfér egymással, ha figyelembe vesszük, hogy mindegyikük másra való.

A szimbólum ugyanakkor a mi használatunkban sem parttalan fogalom: a szimbólummá válás lépéseiről sem lehetne beszélni, ha a szimbólumot nem tudnánk elhatárolni mindattól, ami nem az. Ezt nehezíti, hogy a szimbólum-definíciók jelentős része olyan attribútumokkal határozza meg a szimbólumot, amelyek nem specifikusak. Gyakran hangsúlyozzák, hogy a szimbólum önmagán kívül valami mást is jelent, összekapcsol valami mással, valami más helyett áll. Ám az, hogy önmagán kívül valami mást is jelent, minden szóra, sőt, minden jelre érvényes, van is, aki ennek megfelelően a szimbólumot a jellel vagy a szóval szinonim értelemben használja, ebben az esetben viszont mint fent jeleztük, meg kell különböztetni ettől az elsődleges szimbólumhasználatától egy ráépülő másodlagos szimbolizációs folyamatot, melynek során a közhasználatú értelemben vett szimbolikus sík létrejön; (az más kérdés, hogy a kialakulás szempontjából a kétféle szimbólum egymásra épülésének sokak szerint éppen fordított a sorrendje). Az, hogy a szimbólum összekapcsol valami mással, szintén nem specifikum: minden mozgásforma kapcsolódás. Az, hogy nem csak összekapcsol, de helyette is áll, már közelebb visz a szimbólum természetének leírásához, ha ezt a „helyette áll”-t nem azonosítjuk a szimbólum által megjelenítettekkel való szemantikai azonossággal, s ha további specifikumokat társítunk hozzá (például ahogy Peirce elhatárolja a szintén a dolog helyett álló ikontól és az indextől, vagy Morris a szignáltól – utóbbi azt is kiemelve, hogy nem csak más helyett, hanem más *jel* helyett is áll). Nagyon sok definíció arra irányul, hogy a szimbólum funkcióit próbálja megragadni, illetve a szimbólumon kívüli világgal való (többnyire dialektikusan ábrázolt) kapcsolatára utalnak. Így például Cassirer (sokakkal egyetemben) egyrészt azt hangsúlyozza, hogy a szimbólum az, aminek segítségével az ember megismeri a rajta kívül álló világot és kifejezi a maga belső világát; másrészt azt, hogy a szimbólum gyakorlat-meghatározta és a gyakorlatot meghatározó; érzékelés-meghatározta és az érzékelést-meghatározó. A kulturalista definíciók szerint kultúra-meghatározta és a kultúrát meghatározó, az interakcionista szerint interakciók-meghatározta és az interakciókat meghatározó, Foucault iskolája szerint diskurzus-meghatározta és diskurzus-meghatározó; vagyis egyén és világ viszonyában, bármely oldalról is közelítsünk ehhez a viszonyhoz, a szimbólum mindig két irányból épül. (Geertz úgy fogalmaz, hogy a szimbólumok a valóság modelljei, amelyek – a szerkezeti megegyezésre támaszkodva -- magukat a valósághoz alakítják, a valóságot pedig magukhoz¹², Turner egyaránt hangsúlyozza, hogy a szimbólumok

¹¹ Geertz erről azt mondja, hogy a szimbólum éppen az, ami olyasmit fejez ki, amit szó szerint nem lehet elmondani (Geertz, 1994, p. 67)

¹² Geertz (1994), p. 69.

a világban való tájékozódást segítő és a világ viszonyaihoz kapcsolódó érzelmeket felkeltő eszközök¹³).

Ám az iskolák sokasága egyrészt azt jelzi, hogy a funkció-meghatározások hiányosak, a szimbólum lényegének csak egy-egy oldalát ragadják meg; (hol a szimbólum megismerő oldalát, a szimbólumot egyfajta modellnek tekintve, vagy egy mögöttes kulturális elméletet feltételezve, mint Evans-Pritchard, hol az akcióból vezetik le a szimbólumot, mint Schütz, vagy a rítusok vonatkozásában Turner; hol a koncepcióból, mint Susan Langer nyomán Geertz, hol azt hangsúlyozzák, -- mint nagyon sokan --, hogy a szimbólum a csoportok illetve kultúrák összekötője, vagy éppenséggel az embert a világegésszel vagy az istenivel összekapcsoló eszköz, mint a transzcendentalista szimbólumfelfogásokban) másrészt továbbra sem specifikálnak eléggé, mert az ember nem csak szimbólumokkal ismeri meg a világot, nem csak szimbólumokkal fejezi ki a maga belső világát, nem csak szimbólumok által lép egymással akcióba, és nem csak szimbólumokkal identifikálódik. A funkciók tekintetében talán éppen az a szimbólum lényege, hogy mindezeket együtt képviseli¹⁴, és az emberi fogalmi megismerés számára szükséges ellentétpárokat (külső/belső, szubjektív/objektív, általános/konkrét, stb.) mindenütt egymásra vonatkoztatásukban és egységükben képes hordozni; olyan alapegységül szolgál tehát mind a gondolkodás, mind a cselekvés számára, amely a világot antropomorfizáló fogalmi gondolkodás egyoldalúságait korrigálva a világot a maga természete szerint tudja megragadni; míg tehát a fogalmi gondolkodás (és egyáltalán a célirányos cselekvés) segítségével az ember újra meg újra a maga számára valóvá próbálja formálni a világot, a szimbolizáció olyan eszközül szolgál az ember számára, amellyel az (mind a gondolkodásban, mind a cselekvésben, mind a kapcsolódásban, mind az önidentifikációban) újra meg újra fel tudja nyitni saját zárt konstrukcióit, és hozzá tud igazodni a világ törvényeihez.

Ebből a szimbólumfelfogásból a szimbólum más jelformáktól való megkülönböztetésének is sajátos módja következik. Az ikon, az index, a szignál esetében ugyanis egy fogalmilag megragadható, egyszálú kapcsolat jön létre jelölt és jelölő között, az egyszerű hasonlat is egy irányba tereli az értelmezést. Szimbólummá attól és akkor válik akár a metafora, akár egy asszociatív kapcsolat, amikor a jelölő oly módon képes a jelöltet reprezentálni („helyette állni”), hogy a létrehozott kapcsolat a célzott egyirányúságból átlép abba a viszonylatrendszerbe, amelyben ezen egyirányúság megszűnik, és a rendszer-egész kezdi meghatározni elemei működését. Közvetlen terveink között szerepel annak elemzése is – egy „Szimbolizáció”-monográfia keretein belül --, hogy ez az átlépés pontosan milyen módon, milyen lépéseken keresztül történik.

¹³ Turner (2002), p. 30-31.

¹⁴ A kulturális antropológia történetében az egyes iskolák azáltal kerültek szembe egymással, hogy a jelenségekből más és más érdekelte őket. Hol a jelenségek funkciója, hol okai; hol szerkezetük, hol jelentésük, stb. A szimbólumban ezek sem válnak külön: ha például egy politikai kampány szimbólumai között megfigyeljük, hogy a kampányfilmekben megnő a nők aránya, ez *szerkezeti* változás, de egyszersmind *jelentés-változás* is: eltolódásra utal a nők társadalmi-politikai szerepének értelmezésében; mindez elválaszthatatlan attól a *funkcionális* céltól, hogy a kampányfilmek nagyobb hangsúllyal célozzák meg a nőket, illetve azoktól az *okoktól*, amelyek következtében a nők az adott társadalomban növekvő mértékben a politika figyelmének előterébe kerültek. Az antropológiai szimbólum-elemzés tehát nem egy az antropológia iskolái -- funkcionalizmus, strukturalizmus, diffuzionizmus, interpretatívisták, stb. -- között, hanem egy olyan eszköz használata, amely a különböző iskolák céljainak egyaránt képes megfelelni.

Társadalomkutatóként eddigi írásainkban elsősorban annak különböző vonatkozásait igyekeztünk megragadni, ahogy egyes társadalmi összefüggések szimbolizálódnak: a társadalomtudományokban a szimbólumelemzés igen gazdag lehetőségeket nyújt különböző összefüggések bemutatására. Elemezhetjük például a szimbólumokat azon vonatkozásukban, amikor valamilyen *fennálló viszonyt* közvetítenek. Ahogy a hatalmi viszonyok, státuszkülönbségek megjelennek a tárgyi környezet sajátosságaiban vagy éppen a verbális kommunikációban, a testbeszédben, stb. Vagy ahogy az intézményesség és az intimitástörekvés lép egymással viszonyba a közintézményekben. Ezzel a megközelítéssel éltünk például Rejtjelek 2, Intézménymimika 1 és Intézménymimika 2 című könyveinkben. De koncentrálnánk a *változásokra* is, ahogy a rendszerváltás egyes szimbolikus jelenségeit, illetve a kilencvenes évek változásait vizsgáltuk Szereposztás vagy Látható és láthatatlan világok az ezredfordulón című könyvünkben vagy az Intézménymimika 2 ideológiai változásokat elemző fejezeteiben. Tekinthejtük a szimbólumokat az *identitás alapelemének* jelentse a szimbólumok közvetítette identitás a *nemzeti kultúrába* való ágyazottságot (mint például Magyarság-szimbólumok című kutatásunkban), egy-egy *életforma* és a vele összefonódó *értékrendszer* általi irányítottágunkat (mint Értékrendszereink című elemzésünkben) vagy éppen a *személyes* identitást, amelynek motivációk rendszereként való megközelítését s annak szimbolikus jelzéseit Rejtjelek 1 című könyvünkben vizsgáltuk. Közelíthetünk a szimbólumokhoz mint meghatározó *rítusok* elemeihez (több ilyen elemzést használtunk fel például Látható és láthatatlan világok az ezredfordulón és Túlélési stratégiák című könyveinkben. A szimbólumok természetesen korszakok *világképének* is hordozói (ezt is több könyvünkben elemeztük). S még folytathatnánk a sort: a szimbólumok valóban az emberi lét minden lehetséges aspektusának közvetítői. S ahogy a szimbólumok bármit közvetíthetnek, azt is elmondhatjuk, hogy bármi (és bárki) válhat szimbólummá: emberek és más élőlények, tárgyak és térformák¹⁵, cselekvések és folyamatok, fogalmak és képzetek.

Két olyan aspektust szeretnénk kiemelni a szimbolizáció kimeríthetetlen példatárából, amelyek a társadalmi folyamatok kutatása szempontjából alapfontosságúak. Az egyik az az összefüggés, amelynek következtében egyes jelenségekből a világképek, értékrendszerek alakulására következtethetünk. A társadalomban megjelenik valami új. Egy új tárgy, egy új cselekvésmód, vagy egy régi elemnek kerül előtérbe új aspektusa. Amikor ez az új jelenség terjedni kezd a társadalomban, akkor ennek az új elemnek a régiekhez való viszonya, és az embereknek ehhez az új elemhez való viszonya összekapcsolódik a társadalom viszonyaival, s ezáltal azok szimbolikus jelévé válik. S a társadalom tagjai, (s köztük a társadalmi folyamatok megfigyelői, elemzői is) -- a szimbólumelemzésnek például a fent, a 10. lábjegyzetben jelzett módján -- felismerhetik bennük ezt a szimbolikus jelentéstartalmat. Amikor például a lakásmódban fontossá válik az egyén kényelme, az egyén hangulatainak kiszolgálása, az egyén testének ápolása (olyan új helyiségekkel, mint a fürdőszoba, a budoár), az egyén élményeinek megörökítése és egyedi ízlésének tükrözése (s ezzel a tárgy-gyűjtemények vagy a reprezentatív ábrázolások helyett az egyedi élményeket megörökítő képek), mindezekben nem nehéz egy *individualisztikus értékrendszer* terjedését, s amikor a lakások fürdőszobáiban megjelenik a több mosdókagyló, a jómódú lakásokban a több, a család egyes tagjai által külön használt fürdőszoba; amikor az egyes gyerekek külön hálószobát kapnak; s amikor tömegessé válnak a „szingli” életformának kereteket biztosító lakóterek, ebben az individualizmus továbbfokozódását látni. Amikor az iskolákban a tanári asztal kikerül a középpontból, lekerül a dobogóról, a padok merev rögzítése megszűnik, egyes osztálytermekben az ülések félkörívbe, vagy körbe rendeződnek, amikor csökken a vezetői szobák zártsága, kényelmi

¹⁵ A tárgyi környezet szimbolikájával részletesen Beszélő házak és Tárgyak szimbolikája című köteteinkben foglalkoztunk.

monopóliuma, amikor az egyes intézmények kinyílnak az utca felé – ezek a változások jól szimbolizálhatják (persze önmagukban korántsem biztosítják) a viszonyok *demokratizmusának* növekedését. Amikor a valóságshowkban, a bulvársajtóban olyan tabukat hágnak át, amelyeket korábban az emberek elemi szeméremérzésének tiszteletében a nyilvánosság által érinthetetleneknek tekintettek, de az is, ahogy a lakások nyilvános és privát tereinek korábbi elválasztása feloldódik az úgynevezett látványlakásban, ez éppúgy az *intimitás (és az egyéni szuverenitás) értékének visszaszorulását* jelezheti, mint ahogy az ellenkező irányú folyamatot, az intimitás (és az egyéni szuverenitás) igényének évszázadokkal korábbi megjelenését jelezte annak idején számos illemszabály megfogalmazódása az udvari, az egyházi illetve a polgári kultúrában¹⁶. S e látszólag nagyon különböző változásoknak, az individualizálódásnak és az egyéni szuverenitás, a belülről irányított ember visszaszorulásának egyidejű jelenlétét mutatja az is, amikor a politikától a családi életig megkérdőjeleződnek, másodlagosaknak nyilváníthatnak az erkölcsi értékek, és eluralkodik az *értékrelativizmus* szemlélete. Hogy az élet hány területén hódít teret a *virtualitás*, (a számítógépes játékoktól a virtuális tőke mozgásokig) azt mindannyian érzékeljük, de annak tudatosításához már a szimbólumelemzés segíthet hozzá, hogy a Truman show vagy a Mátrix-típusú kultuszfilmekben miképpen kap szimbolikus kifejezést az az életérzés, hogy világunk a látszatok világa, amelyet – a látható politikai és egyéb csatározások által elfedve – ellenőrizhetetlen, és az egyes emberek által többé-kevésbé átláthatatlan (alapjában embertelen és a világ javait vakon felélő) gazdasági és politikai erők irányítanak. De azt is egyes szimbolikus jelenségek üzenik, hogy a jelenleg uralkodó társadalmi-gazdasági paradigmával szemben létezhetnek (a zsákutcának bizonyult államszocializmusnál ígéretesebb) *alternatívák* is. Ilyen szimbolikus jelzés volt az Internet, s az Interneten futó szabad információáramlás megjelenése, amely nyilvánvalóvá tette, hogy a versenyelvvel szemben más logika alapján is szerveződhetnek társadalmi viszonyok, hogy sok minden mozgatója a haszonelv, de a haszon legfőbb forrása ma már az információ, s hogy a társadalmi létben egyre nagyobb szerepet játszó szellemi termelés csak ideig-óráig szorítható a versenylogika kalodájába; s ez már csak azért is így van, mert a szellemi termelés terméke olyan termék, amelyet a fogyasztás nem fogyaszt el, hanem növel; amelynek értéke nem igazán mérhető, s így minden olyan törekvés, amely megpróbálja a szellemi termelés minőségi kritériumait mennyiségiekké redukálni, erőszaktétel; s csak idő kérdése, hogy – a tizennyolcadik század polgári öntudatosulásához hasonlóan -- a szellemi termelők mikor ébrednek saját történelmi jelentőségük tudatára.

A másik, amit a szimbólumokban rejlő társadalmi üzenetekkel kapcsolatban még hangsúlyozni szeretnénk, a szimbólumok ideologikus használatának jelenségköre. Az „ideológia” kategóriát lehet értékmentesen is, értéktelítetten is használni. Az első esetben egyszerűen azt értjük rajta, hogy minden kijelentésnek, így a szimbólumok értelmezésének is, természetesen iránya van. Mindent valamilyen nézőpont, elkötelezettség, valamilyen célrendszer jegyében állítunk, s mivel a szimbólumnak a lényege éppen sokjelentésűsége, ezért nincs olyan szimbólum-olvasat, ami ne lehetne jogos, csak tudni kell róla, hogy milyen elkötelezettség áll mögötte. (Ez természetesen az imént említett példákra is vonatkozik, az Internet jelenségeiről adott értelmezésünk is egy meghatározott nézőpont szimbólumértelmezése volt; ennek a jelenségnek is sok, másfajta szimbólum-olvasata is lehetséges). Ha értéktelítetten használjuk az „ideológia” kategóriáját, akkor viszont arra utalunk, amikor egy olvasat megpróbálja elfedni a többi, s bizony nagyon sok ilyen szimbólumhasználattal találkozhatunk ma is. Ez a manipuláció jelenségkörébe tartozik, s minden korban feltétlenül fontos feladata lehet a szimbólumelemzésnek annak felfejtése, hogy az ilyen értelemben ideologikus, manipulatív szimbólumhasználat mit is rejt valójában.

¹⁶ Ahogy ezt Norbert Elias (1987), vagy az Annales iskola képviselői oly meggyőzően ábrázolták.

Gyakran az történik, hogy valamilyen, általánosan pozitívnek tartott értéket hangsúlyoznak, s mivel ezek az értékek gazdag képzettársításokkal körülvett szimbólumokban jelennek meg, e képzettársításokkal elfedik azokat a negatív megítélésre számot tartó törekvéseket, amelyek szintén benne rejlenek az adott érték szimbolikájában. Amikor például az államszocializmus idején az internacionalizmus, a nemzetek feletti eszményét hirdették, ezzel másodlagossá minősítették a nemzeti értékeket és érdekeket, csak hogy tudjuk, hogy az egyes nemzeti érdekek ilyenétén visszaszorítása mögött elsősorban a szovjetorszag nemzeti érdek állt. Vagyis a szimbolikus értéktételezés egyrészt igaz volt (valóban volt nemzetek feletti szempont) másrészt azonban alapvetően hamis volt, mert nem vonatkozott minden szereplőre, s voltaképpen éppen az alaptétel ellenkezőjét leplezte. Nagyon hasonló történik ma is, amikor sokan a nemzeti, nyelvi különbségek megszűnésének jövőképét vetítik előre. Vagy vegyük a szabadság—egyenlőség—testvériség eszméjét. Az elmúlt két évszázadban sokat hivatkoztak ezekre az eszményekre. De az egyenlőség szocialista társadalmában egyesek, mint Orwell szellemesen megfogalmazta „egyenlőbbek” voltak mint mások, a különböző sovinizmusok „testvérisége” (túl azon, hogy számos embertestvért kitagad e testvériségből) még az eredetileg „testvérnek” nyilvánítottakat is gond nélkül kész megsemmisíteni, ha kilógnak a fősodorból; a polgári szabadság pedig, Anatole France sarkított megfogalmazásával, sokszor arra korlátozódik, hogy a milliomosnak és a hajléktalannak egyenlően szabad a híd alatt aludni (amikor éppen szabad); mindig előtérbe helyezik, amikor a vállalkozás szabadságáról van szó, és általában elfelejtkeznek róla, amikor olyan törekvések próbálnak szabadon megnyilvánulni, amelyek a haszonszerzés érdekeit hátrányosan érintenék. A mai média elemzése gazdag anyagot szolgáltat az értékek ilyen ideologikus alkalmazására. S még egy utolsó példa, ami ma szintén kedvelt eszköze az ideologikus szimbólumhasználatnak. A korszerűség, a haladás eszménye. Természetesen a haladás, az állandó változás az emberi lét lényegéhez tartozik. De mindig másról szól, amikor – miként az eddig említett ideologikus értékeket is – leminősítőként forgatják. Koronként újra ismétlődő tapasztalat, hogy a korszerűség követelményének ilyenétén hangoztatása, a „korszerűtlennek” minősítés mögött igen gyakran alapvetően hatalmi érdekek állnak, amelyeknek természetesen semmi köze sincs a korszerűséghez. Ami igazán új, ami igazán haladást jelent, annak sosincs szüksége erre, mert nem kiszorítani akar, hanem hozzátenni, nem lerombolni a meglévőt, hanem gazdagítani.

Talán ennyiből is érzékelhető, hogy a szimbólum és a szimbolikus jelenségek értelmezésének nemcsak az elmélet számára van jelentősége, hanem mindenki életét nagyon mélyen érintő eszköz a társadalom alakításában. S mivel a társadalom tagjainak nagy része felvértezetlen a szimbólumokat az ő kárukra használókkal szemben, magának a szimbólumelemzésnek éppen az az egyik legfontosabb társadalmi funkciója, hogy elősegítse azt, hogy mindenkinek egyenlő eséllyel legyen módja saját szempontjait, saját érdekeit képviselni a társadalomban, -- a szimbólumok és szimbólumértelmezések közötti küzdelmekben is.

(2008).

Hivatkozások:

Bohannon, Paul—Glazer, Mark (eds): (1997): Mérföldkövek a kulturális antropológiában, Panem—McGraw- Hill, Bp.

Cohen, Abner (1976): Two-Dimensional Man: An Essay on the Anthropology of Power and Symbolism in Complex Society, Univ. Of California Press, Berkeley

D'Andrade, Roy (1995) The Development of Cognitive Anthropology, Cambridge Univ. Press, Cambridge-New York-Melbourne

Douglas, Mary (2003): Rejtett jelentések, Osiris, Bp.

- Elias, Norbert (1987): A civilizáció folyamata, Gondolat, Bp
- Geertz, Clifford (1994): Az értelmezés hatalma. Osiris, Bp.
- Habermas, Jürgen (1985): A kommunikatív cselekvés elmélete, I-II. ELTE Filozófiaoktatók Továbbképző és Információs Központja—ELTE Szociológiai Intézet és Továbbképző Központ, Bp.
- Herzfeld, Michael (1997): Cultural Intimacy, Routledge, New York--London
- Horányi Özséb—Szépe György (eds) (1975): A jel tudománya, Gondolat, Bp.
- Kapitány Ágnes—Kapitány Gábor (1983): Értékrendszereink, Kossuth, Bp.
- Kapitány Ágnes—Kapitány Gábor (1989): Intézménymimika, VITA, Bp.
- Kapitány Ágnes—Kapitány Gábor (1991): Szereposztás, VITA, Bp.
- Kapitány Ágnes—Kapitány Gábor (1993): Rejtjelek. Interart--Szorobán, Bp.
- Kapitány Ágnes—Kapitány Gábor (1995): Rejtjelek 2. Kossuth, Bp.
- Kapitány Ágnes—Kapitány Gábor (1999): Magyarország-szimbólumok, Európai Folklór Központ—Teleki László Alapítvány, Bp.
- Kapitány Ágnes—Kapitány Gábor (2000) Beszélő házak, Kossuth, Bp.
- Kapitány Ágnes—Kapitány Gábor (2000) Látható és láthatatlan világok az ezredfordulón, Új Mandátum, Bp.
- Kapitány Ágnes—Kapitány Gábor (2005): Tárgyak szimbolikája, Új Mandátum, Bp.
- Kapitány Ágnes—Kapitány Gábor (2006): Intézménymimika 2. Új Mandátum, Bp.
- Kapitány Ágnes—Kapitány Gábor (2007): Túlélési stratégiák, Kossuth, Bp.
- Kapitány Ágnes—Kapitány Gábor (eds) (1995): „Jelbeszéd az életünk”, Osiris--Századvég, Bp.
- Levi Strauss, Claude (1973): Szomorú trópusok, Európa, Bp.
- Pataki Ferenc (1982): Az én és a társadalmi azonosságtudat. Kossuth, Bp.
- Ricoeur, Paul (1987): A hermeneutika elmélete. JATE, Szeged
- Schütz, Alfred (1962): Collected Papers I. The Problem of Social Reality, Martinus Nijhoff, The Hague— Boston--London
- Turner, Victor (2002): A rituális folyamat, Osiris, Bp.